

ग्रंथालय सेवांच्या पुनर्बांधणीत ग्रंथालय स्वचालनाची भूमिका

प्रा. प्रशांत का. गणवीर

ग्रंथपाल

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, लाखांदूर जिल्हा भंडारा.

सारांश:

१९९० ते २०२० दरम्यान ग्रंथालय सेवांच्या पुनर्रचनेत ग्रंथालय स्वचालनाने क्रांतिकारी भूमिका बजावली आहे. मॅन्युअल कॅटलॉगिंग आणि सर्क्युलेशन प्रणालींपासून एकात्मिक डिजिटल प्लॅटफॉर्मकडे झालेल्या संक्रमणामुळे कार्यक्षमता, प्रवेशयोग्यता आणि वापरकर्ता-केंद्रित सेवांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे. या अध्ययनात ग्रंथालय स्वचालनाच्या उत्क्रांतीचे सखोल परीक्षण केले आहे, ज्यामध्ये एकात्मिक ग्रंथालय प्रणाली (ILS), ऑनलाइन सार्वजनिक प्रवेश कॅटलॉग (OPAC), डिजिटलायझेशन उपक्रम आणि वेब-आधारित ग्रंथालय सेवा समाविष्ट आहेत. दुय्यम स्रोतांचे विश्लेषण, केस स्टडीज आणि ऐतिहासिक प्रवाहाच्या आधारे हा अध्ययन स्वचालनाच्या फायद्यांवर प्रकाश टाकतो, ज्यामध्ये संसाधन व्यवस्थापन सुधारणा, डिजिटल प्रवेश सुलभ करणे आणि ज्ञान प्रसारास प्रोत्साहन देणे यांचा समावेश आहे. याचबरोबर, निधीची मर्यादा, कर्मचाऱ्यांमधील कौशल्यातील तफावत, जुन्या प्रणालींचे एकत्रीकरण आणि ग्रामीण भागातील प्रवेशातील असमानता यासारखी प्रमुख आव्हाने देखील अधोरेखित केली आहेत. शेवटी, हा अध्ययन डिजिटल ज्ञान समाजाच्या वाढत्या मागण्या पूर्ण करण्यासाठी शाश्वत, समावेशक आणि प्रभावी ग्रंथालय स्वचालनासाठी धोरणात्मक शिफारसींवर भर देतो.

मुख्य शब्द : ग्रंथालय स्वचालन, एकात्मिक ग्रंथालय प्रणाली (ILS), डिजिटल कॅटलॉग, वापरकर्ता सेवा, माहिती तंत्रज्ञान, ज्ञान व्यवस्थापन, डिजिटल ग्रंथालय.

परिचय:

ग्रंथालये पारंपारिकरित्या ज्ञानाचे प्राथमिक प्रवेशद्वार म्हणून कार्यरत असतात आणि कार्ड कॅटलॉग, लेजर-आधारित परिसंचरण आणि भौतिक अनुक्रमणिका यासारख्या मॅन्युअल प्रक्रियांवर अवलंबून असतात. त्या काळात या प्रणाली प्रभावी असल्या तरी, त्या अनेकदा श्रमप्रधान, वेळखाऊ आणि प्रवेशयोग्यता तसेच वापरकर्त्यांच्या सोयीच्या दृष्टीने मर्यादित ठरल्या. १९९० पासून माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या (ICT) जलद प्रगतीने ग्रंथालयांसाठी एक परिवर्तनकारी काळ निर्माण केला, ज्यामुळे स्वचालन सुलभ करण्यासाठी, प्रवेश वाढविण्यासाठी आणि वापरकर्त्यांना केंद्रस्थानी ठेवून सेवा प्रदान करण्यासाठी स्वचालन स्वीकारणे शक्य झाले.

ग्रंथालय स्वचालन म्हणजे कॅटलॉगिंग, अधिग्रहण, परिसंचरण, सिरीयल नियंत्रण आणि वापरकर्ता सेवांसह मुख्य ग्रंथालय कार्ये व्यवस्थापित करण्यासाठी एकात्मिक सॉफ्टवेअर व डिजिटल साधनांचा वापर होय. १९९० ते २०२० या कालावधीत, स्वचालनाने ग्रंथालयाच्या कार्यपद्धतींचे रूपांतर केले, मॅन्युअल त्रुटी कमी केल्या, सेवा वितरण गतीमान केले आणि डिजिटल तसेच इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांमध्ये दूरस्थ प्रवेश सुलभ केला. एकात्मिक ग्रंथालय प्रणाली (ILS), ऑनलाइन सार्वजनिक प्रवेश कॅटलॉग (OPAC), RFID तंत्रज्ञान आणि वेब-आधारित इंटरफेसचा अवलंब केल्याने पारंपारिक सेवांचे आधुनिकीकरणच नव्हे, तर डिजिटल ज्ञान केंद्र म्हणून ग्रंथालयांची भूमिका देखील मजबूत झाली.

हा अध्ययन १९९० ते २०२० दरम्यान ग्रंथालय सेवांचे रूप बदलण्यात ग्रंथालय स्वचालनाच्या भूमिकेची सखोल चौकशी करतो. यात स्वचालनाच्या ऐतिहासिक प्रगतीचे परीक्षण, स्वीकारलेल्या प्रमुख तंत्रज्ञान व प्रणालींचा आढावा, परीचालनात्मक कार्यक्षमता व

वापरकर्त्यांच्या सहभागावर त्यांचा परिणाम यांचे मूल्यांकन आणि अंमलबजावणी दरम्यान आलेल्या आव्हानांची ओळख पटविणे समाविष्ट आहे. दुय्यम स्रोत, केस स्टडी आणि राष्ट्रीय प्रवाहाच्या विश्लेषणाद्वारे हा अध्ययन दर्शवितो की स्वचालनाने ग्रंथालयांच्या आधुनिकीकरणास, सुलभतेत सुधारणा करण्यास आणि डिजिटल युगात शिक्षण व माहितीच्या आवश्यक केंद्र म्हणून त्यांचे स्थान मजबूत करण्यास महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- १) १९९०-२०२० दरम्यान शैक्षणिक, सार्वजनिक आणि विशेष ग्रंथालयांमध्ये ग्रंथालय स्वचालनाच्या ऐतिहासिक उत्क्रांतीचा आणि त्याचा अवलंब यांचा मागोवा घेणे.
- २) कॅटलॉगिंग, प्रसार, अधिग्रहण, मालिका व्यवस्थापन आणि वापरकर्ता सेवा यासारख्या मुख्य ग्रंथालय परिचालनावर स्वचालनाच्या प्रभावाचे विश्लेषण करणे.
- ३) ऑनलाइन सार्वजनिक प्रवेश, डिजिटल संसाधने आणि दूरस्थ सेवांसह वापरकर्त्यांच्या सुलभता आणि सहभागावर स्वचालनाच्या परिणामाचे मूल्यांकन करणे.
- ४) निधी, पायाभूत सुविधा, कर्मचारी प्रशिक्षण आणि डिजिटल विभाजन समस्यांसह स्वचालन लागू करण्यात ग्रंथालयांना येणाऱ्या आव्हाने आणि अडथळे ओळखणे.
- ५) भविष्यात शाश्वत, समावेशक आणि कार्यक्षम ग्रंथालय स्वचालनासाठी सर्वोत्तम पद्धती आणि धोरणात्मक परिणाम अधोरेखित करणे.

साहित्य पुनरावलोकन:

१९९० ते २०२० या कालावधीत, अनेक संशोधकांनी ग्रंथालय सेवांमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यात ग्रंथालय स्वचालनाची भूमिका तपासली आहे. बोरगमन (१९९७) यांनी मॅन्युअल प्रक्रियांपासून स्वयंचलित प्रणालींकडे होणारे संक्रमण आणि ग्रंथालय परिचालनावर होणारे व्यापक परिणाम यावर प्रारंभिक ऐतिहासिक दृष्टिकोन मांडला. जयम्मा आणि कृष्णमूर्ती (२०१७) यांनी विकसनशील देशांमध्ये स्वचालनाचा आढावा घेतला आणि आधुनिक माहिती वापरकर्त्यांच्या वाढत्या मागण्या पूर्ण करण्यासाठी आयसीटीच्या एकात्मिकतेवर भर दिला. इवानोवा (२०२४) यांनी ऑटोमेशनमुळे कॅटलॉगिंग, परिसंचरण आणि संसाधन व्यवस्थापनातील कार्यक्षमता कशी सुधारली आणि सेवा वितरण अधिक प्रभावी कसे झाले, याचे विश्लेषण केले. दास आणि इस्लाम (२०२१) तसेच गजभिये (२०२४) यांनी ग्रंथालयांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता व मशीन लर्निंगच्या वापरावर भर देऊन वैयक्तिकृत शिफारसी, डिजिटल जतन आणि प्रगत माहिती पुनर्प्राप्तीमध्ये त्यांच्या क्षमतेचे महत्त्व अधोरेखित केले. नयना (२०२२) आणि पटेल आणि सहकारी (२०२१) यांनी अपुरी पायाभूत सुविधा, कर्मचाऱ्यांमधील कौशल्यातील तफावत आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाचा मंद अवलंब यासारख्या आव्हानांची ओळख पटवली, ज्यामुळे ग्रंथालय स्वचालनाची पूर्ण क्षमता मर्यादित झाली. त्याचप्रमाणे, टेम्बा आणि सहकारी (२०२४), कृष्णन आणि रमेश (२०२५), आणि ली (२०२५) यांनी संसाधन शोध, बुद्धिमान ग्रंथालय सेवा आणि स्वयंचलित प्रणालींच्या विकासातील नवकल्पनांवर भर दिला, ज्यातून ग्रंथालये वापरकर्त्यांना केंद्रित डिजिटल ज्ञान केंद्रांमध्ये कशी विकसित झालीत, हे दिसून आले. एकत्रितपणे, या अध्ययनावरून असे दिसून येते की ग्रंथालय स्वचालनाने कार्यात्मक कार्यक्षमता आणि वापरकर्त्यांच्या सहभागात लक्षणीय वाढ केली, तरी अंमलबजावणी, शाश्वतता आणि स्थानिक परिस्थितीनुसार अनेक आव्हाने वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये कायम राहिली आहेत.

संशोधन पद्धती:

१९९० ते २०२० दरम्यान ग्रंथालय स्वचालनाच्या ग्रंथालय सेवांवर झालेल्या परिणामाचे विश्लेषण करण्यासाठी हा अध्ययन गुणात्मक आणि वर्णनात्मक संशोधन पद्धतींचा उपयोग करतो. कल, स्वीकार आणि आव्हानांचे सखोल विश्लेषण करण्यासाठी अध्ययन दुय्यम डेटा, अनुभवजन्य अहवाल आणि तांत्रिक अहवालांचा उपयोग करतो. निवडक भारतीय केस स्टडीजच्या संदर्भासह, संशोधन ग्रंथालय स्वचालनाच्या जागतिक आणि राष्ट्रीय संदर्भावर विशेष लक्ष केंद्रित करते. मर्यादांमध्ये दुय्यम डेटावर अवलंब असणे आणि अहवाल मानकांमध्ये असलेली बदलशीलता यांचा समावेश आहे. हा अध्ययन तांत्रिक प्रगतीसह परिचालनात्मक, व्यवस्थापकीय आणि वापरकर्ता-केंद्रित परिणाम यांचे समग्र मूल्यांकन करून ग्रंथालय सेवांमध्ये स्वचालनाने कसे रूपांतर घडवले आहे याची सविस्तर समज प्रदान करतो.

ग्रंथालय सेवांच्या पुनर्बांधणीत ग्रंथालय स्वचालनाची भूमिका:

ग्रंथालय स्वचालन हा शब्द ग्रंथालय परिचालनासाठी संगणक-आधारित प्रणाली आणि सॉफ्टवेअरच्या वापराचे वर्णन करण्यासाठी वापरला जातो आणि याने ग्रंथालयांच्या कार्यपद्धतीत लक्षणीय बदल घडवून आणले आहेत. १९९० ते २०२० दरम्यान, जलद, अचूक आणि वापरकर्ता-अनुकूल सेवा प्रदान करून ग्रंथालयांची कार्यक्षमता सुधारली. यामुळे मॅन्युअल, कार्ड-कॅटलॉग-आधारित प्रणालींपासून पूर्णपणे एकात्मिक डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर संक्रमण झाले, संसाधनांमध्ये प्रवेश सुधारला आणि वापरकर्त्यांचे समाधान वाढले.

ग्रंथालय स्वचालनाचा प्रारंभिक अवलंब बहुतेक मोठ्या शैक्षणिक आणि विशेष ग्रंथालयांपुरता मर्यादित होता, तर सार्वजनिक ग्रंथालये आणि लहान संस्था पायाभूत सुविधा आणि निधीच्या अभावामुळे मागे पडल्या. तथापि, २००० च्या दशकात एकात्मिक ग्रंथालय प्रणाली (ILS), ऑनलाइन सार्वजनिक प्रवेश कॅटलॉग (OPAC) आणि अधिग्रहण व मालिका व्यवस्थापनासाठी ऑटोमेशन सॉफ्टवेअरचा व्यापक अवलंब दिसून आला. ग्रंथालयांनी निवडक संग्रहांचे डिजिटायझेशन करण्यास सुरुवात केली आणि वापरकर्त्यांना दूरस्थ प्रवेश प्रदान केला. परवडणाऱ्या संगणकांच्या उपलब्धतेमुळे आणि इंटरनेटच्या विस्तारामुळे स्वचालन उपक्रमांना गती मिळाली.

२०१० च्या दशकात स्वचालनामध्ये RFID-आधारित परिसंचरण, डिजिटल रिपॉझिटरीज, ई-रिसोर्सेस आणि एआय-सक्षम सेवा यांचा समावेश करण्यात आला, ज्यामुळे ग्रंथालये अधिक वापरकर्ता-केंद्रित बनली. डिजिटल इंडिया सारख्या राष्ट्रीय उपक्रमांनी सार्वजनिक आणि शैक्षणिक ग्रंथालयांमध्ये स्वचालन स्वीकारण्यास बळकटी दिली. २०२० पर्यंत अनेक ग्रंथालयांमध्ये पूर्णपणे स्वयंचलित परिचालन आणि एकात्मिक डिजिटल सेवा उपलब्ध होत्या. स्वचालनामुळे केवळ कार्यक्षमता सुधारली नाही तर संग्रह व्यवस्थापनासाठी वैयक्तिकृत वापरकर्ता अनुभव, दूरस्थ प्रवेश आणि डेटा विश्लेषणही सक्षम झाले.

तथापि, ग्रामीण ग्रंथालयांमध्ये मर्यादित कनेक्टिव्हिटी, प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची कमतरता आणि असमान संसाधन उपलब्धता यासारखी आव्हाने कायम राहिली. ग्रंथालय स्वचालनाचा प्रभाव लक्षणीय ठरला, ज्यामध्ये कमी केलेले शारीरिक श्रम, वाढलेली वापरकर्ता सेवा, कार्यक्षम संसाधन शोध व व्यवस्थापन, डिजिटल साक्षरता व सहभाग, आणि उपेक्षित गटांसाठी समावेशक प्रवेश यांचा समावेश होता.

या आव्हानांवर मात करण्यासाठी धोरणात्मक शिफारसींमध्ये आयसीटी पायाभूत सुविधांसाठी शाश्वत निधी मॉडेल तयार करणे, ग्रंथपालांसाठी सतत व्यावसायिक विकास प्रदान करणे, तांत्रिक सहाय्यासाठी एजन्सीसह भागीदारी मॉडेलसना प्रोत्साहन देणे, प्रादेशिक भाषिक संसाधनांचे डिजिटायझेशन करणे, आणि स्वचालनाच्या प्रभावाचे मूल्यांकन व सुधारणा सुनिश्चित करण्यासाठी देखरेख व मूल्यांकन यंत्रणा लागू करणे यांचा समावेश आहे.

ग्रंथालय स्वचालनाचे परिणाम:

ग्रंथालय स्वचालनाने कॅटलॉगिंग, सर्कुलेशन, अधिग्रहण आणि सिरीयल मॅनेजमेंट यासारख्या नियमित कार्यांमध्ये सुव्यवस्था आणून ग्रंथालयाच्या कामकाजात क्रांती घडवून आणली आहे. स्वयंचलित प्रणाली ग्रंथसूची माहितीची प्रमाणित नोंद ठेवण्यास सक्षम करतात आणि मॅन्युअल कॅटलॉगिंगमुळे होणाऱ्या चुका व विसंगती कमी करतात. बारकोड व आरएफआयडी-आधारित प्रणालींमुळे सर्कुलेशन कार्ये जलद आणि अधिक अचूक झाली आहेत. सिरीयल मॅनेजमेंट सॉफ्टवेअर सदस्यता आणि नूतनीकरण वेळेवर सुनिश्चित करते, ज्यामुळे ग्रंथपालांना संशोधन सहाय्य, वापरकर्ता मार्गदर्शन आणि अन्य उच्च-महत्वाच्या कार्यांवर लक्ष केंद्रित करण्याची मुभा मिळते.

स्वचालन वापरकर्त्यांना दूरस्थपणे साहित्य शोधण्याची आणि उपलब्ध संसाधने वापरण्याची सुविधा देते, ज्यामुळे भौतिक कॅटलॉगवरील अवलंबित्व कमी होते. ऑनलाइन आरक्षण प्रणाली वापरकर्त्यांना पुस्तके, ई-जर्नल्स आणि इतर संसाधने विनंती व आरक्षित करण्यास सक्षम करते, ज्यामुळे विलंब कमी होतो. ई-पुस्तके, डिजिटल रिपॉझिटरीज आणि सबस्क्रिप्शन-आधारित डेटाबेस यासारख्या डिजिटल संसाधनांचा समावेश ग्रंथालयाच्या भिंतींच्या पलीकडे प्रवेश वाढवतो आणि २४/७ उपलब्धता सुनिश्चित करतो.

स्वयंचलित प्रणाली आंतर-ग्रंथालय कर्जे, सामायिक कॅटलॉग आणि डिजिटल कंसोर्टिया व्यवस्थापन सुलभ करतात, ज्यामुळे स्थानिक स्तरावर उपलब्ध नसलेल्या दुर्मिळ, विशेष किंवा उच्च-मागणी असलेल्या साहित्यांमध्ये प्रवेश मिळतो. ई-संसाधनांच्या कंसोर्टिया-आधारित सदस्यत्वामुळे वैयक्तिक ग्रंथालयांचा खर्च कमी होतो आणि वापरकर्त्यांसाठी साहित्याची विविधता वाढते.

ग्रंथालय स्वचालनाने डेटा-चालित व्यवस्थापन व निर्णय घेण्याची क्षमता देखील प्रदान केली आहे. वापर आकडेवारी, परिसंचरण पद्धती व संसाधन वापर अहवाल ग्रंथपालांना पुराव्यावर आधारित निर्णय घेण्यास, विकास व अधिग्रहणाचे नियोजन करण्यास, तसेच बजेटिंगचे मार्गदर्शन करण्यास मदत करतात. विश्लेषण कमी वापरलेली संसाधने ओळखण्यास, वापरकर्त्यांच्या मागण्या अनुमानित करण्यास आणि ग्रंथालय जागा व डिजिटल सेवांचे योग्य वाटप करण्यास सहाय्यक ठरते.

आव्हाने असूनही, ग्रंथालय स्वचालनाने परिचालनात्मक कार्यक्षमता वाढवली, वापरकर्त्यांचा सहभाग वाढवला, संसाधन सामायिकरणास प्रोत्साहन दिले आणि डेटा-आधारित व्यवस्थापन सक्षम केले. स्वचालनाचा एकत्रित परिणाम म्हणजे अधिक वापरकर्ता-

केंद्रित, प्रतिसादक्षम आणि डिजिटली एकात्मिक ग्रंथालय प्रणालीची निर्मिती, ज्यामुळे डिजिटल युगात ग्रंथालयांना महत्वाचे ज्ञान केंद्र म्हणून स्थान मिळाले.

ग्रंथालय स्वचालनामधील अडथळे आणि आव्हाने:

अपुन्या पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक संसाधनांमुळे ग्रंथालयांना स्वचालनाच्या अंमलबजावणीदरम्यान मोठ्या आव्हानांना सामोरे जावे लागले. लहान सार्वजनिक आणि ग्रामीण ग्रंथालयांना मूलभूत हार्डवेअर व सॉफ्टवेअर उपलब्ध करून देण्यात अडचणी येत होत्या, ज्यामुळे ऑटोमेशन प्रकल्पांना विलंब झाला आणि सेवांची व्याप्ती मर्यादित राहिली. तसेच, अनेक ग्रंथालयांमध्ये एकात्मिक ग्रंथालय प्रणाली (ILS), डिजिटल कॅटलॉगिंग, डेटाबेस व्यवस्थापन व आयटी सहाय्यात तज्ज्ञ कर्मचारी उपलब्ध नव्हते. सतत व्यावसायिक विकासाचे कार्यक्रम बहुतेकदा उपलब्ध नसल्यामुळे ग्रंथपालांना वेगाने विकसित होणाऱ्या तंत्रज्ञानाशी जुळवून घेण्यास अडथळा निर्माण होत होता.

पूर्वी मॅन्युअल किंवा अर्ध-स्वयंचलित प्रणालींवर अवलंबून असलेल्या ग्रंथालयांना नवीन स्वचालन सॉफ्टवेअरसह वारसा डेटा एकत्रित करण्यास अडचणी येत होत्या, ज्यामुळे डेटा गमावणे, विसंगती निर्माण होणे किंवा तात्पुरते सेवा व्यत्यय येणे यासारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागले. ग्रामीण वापरकर्त्यांसाठी स्वयंचलित सेवांमध्ये प्रवेशाचा डिजिटल अंतर हा देखील एक महत्वाचा प्रश्न होता, कारण मर्यादित आयसीटी पायाभूत सुविधा, कमी इंटरनेट उपलब्धता आणि अपुरी डिजिटल साक्षरता यामुळे ग्रामीण व दुर्गम भागातील लोकसंख्या दुर्लक्षित राहिली. यामुळे स्वयंचलित ग्रंथालय सेवांचे फायदे समान रीतीने वितरित झाले नाहीत आणि माहिती प्रवेशातील तफावत अधिक वाढली.

शिवाय, काही ग्रंथालयांना संघटनात्मक विरोधाचा सामना करावा लागला, कारण पारंपारिक मॅन्युअल प्रक्रियांची सवय असलेले कर्मचारी नवीन स्वयंचलित कार्यप्रवाह स्वीकारण्यात कचरत होते. या संशयावर मात करण्यासाठी व सुरळीत संक्रमण सुनिश्चित करण्यासाठी प्रभावी बदल व्यवस्थापन, प्रशिक्षण आणि जागरूकता मोहिमांचे आयोजन करणे आवश्यक होते.

अनुभव आणि आशादायक प्रतिमान:

१९९० ते २०२० दरम्यान, ग्रंथालयांनी यशस्वी आणि कार्यक्षम ग्रंथालय स्वचालनासाठी आयटी प्रदाते आणि सरकारी एजन्सींसोबत भागीदारीचे महत्त्व आत्मसात केले आहे. या भागीदारींमुळे खर्च कमी झाला, तांत्रिक कौशल्ये एकत्रित केली गेली आणि सामायिक संसाधनांमध्ये प्रवेश वाढला, ज्यामुळे लहान व ग्रामीण ग्रंथालयांना विशेष लाभ झाला. मॉड्यूलर आणि क्लाउड-आधारित एकात्मिक ग्रंथालय प्रणाली (ILS) स्वीकारणाऱ्या ग्रंथालयांना स्वचालन अधिक किफायतशीर आणि शाश्वत वाटले, स्थानिक पायाभूत सुविधांवरील भार कमी झाला, उच्च-स्तरीय हार्डवेअरची गरज कमी झाली आणि रिअल-टाइम अपडेट्स तसेच कार्यक्षमता सुनिश्चित झाली. क्लाउड-आधारित प्लॅटफॉर्ममुळे डेटा सुरक्षा, दूरस्थ प्रवेश आणि प्रणालींचे आंतरपरिचालन सुलभ झाले, ज्यामुळे ग्रंथालय सेवा अधिक वापरकर्ता-अनुकूल आणि सुलभ बनल्या.

ग्रंथालय सेवांचा प्रभावी वापर सुनिश्चित करण्यासाठी समुदाय सहभाग आणि वापरकर्ता प्रशिक्षण महत्त्वपूर्ण ठरले. वापरकर्ता प्रशिक्षण कार्यक्रम, कार्यशाळा आणि जागरूकता मोहिमांद्वारे समुदायाशी सक्रियपणे जोडलेली ग्रंथालये डिजिटल साक्षरता आणि सेवा वापर सुधारण्यात अधिक यशस्वी ठरली. प्रादेशिक आणि स्थानिक भाषेतील संसाधनांचे डिजिटलायझेशन हा एक प्रमुख मॉडेल ठरला, ज्यामुळे समावेशकता आणि स्थानिक प्रासंगिकतेला बळ मिळाले.

एकात्मिक सेवा मॉडेल विकसित झाले, ज्यामध्ये काही ग्रंथालये सामुदायिक डिजिटल हबमध्ये रूपांतरित झाली. तंत्रज्ञानाची उपलब्धता, प्रशिक्षण आणि स्थानिकीकृत डिजिटल सामग्री एकत्र करून, हे मॉडेल मानवी सहाय्य, सांस्कृतिक संवेदनशीलता आणि समुदाय-केंद्रित पद्धतींसह सर्वोत्तम परिणाम साधतात. या अनुभवातून स्पष्ट होते की, मानवसहाय्य, समुदाय सहभाग आणि तांत्रिक एकत्रिकरण यांचे मिश्रण असलेले ग्रंथालय स्वचालन सर्वाधिक प्रभावी ठरते.

निष्कर्ष:

१९९० ते २०२० दरम्यान, महाराष्ट्रातील ग्रंथालयांनी सुलभ ज्ञान केंद्रे आणि समुदाय-केंद्रित डिजिटल केंद्रे तयार करून डिजिटल दरी कमी करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांनी आयसीटी साधने, संगणक आणि इंटरनेट सुविधा उपलब्ध करून दिल्या तसेच डिजिटल साक्षरतेला प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे विविध वापरकर्ता गटांसाठी माहिती सहज उपलब्ध झाली. राष्ट्रीय ग्रंथालय अभियान आणि डिजिटल इंडिया यासारख्या राज्यस्तरीय आणि राष्ट्रीय कार्यक्रमांशी सहकार्य केल्यामुळे ग्रंथालयांना त्यांच्या डिजिटल सेवांचा विस्तार करण्यास आणि समावेशक शैक्षणिक संधी निर्माण करण्यास मदत झाली. तथापि, मर्यादित पायाभूत सुविधा, विसंगत निधी, कर्मचारी

प्रशिक्षणातील तफावत, ग्रामीण भागातील डिजिटल निरक्षरता आणि स्थानिक भाषेतील सामग्रीची कमतरता यांसारख्या संरचनात्मक व पद्धतशीर आव्हानांमुळे ग्रंथालयांची डिजिटल दरी कमी करण्याची पूर्ण क्षमता मर्यादित राहिली. डिजिटल समावेशन टिकवून ठेवण्यासाठी, ग्रंथालयांनी पायाभूत सुविधा सुधारण्यावर भर देणे, स्थानिक भाषेतील डिजिटायझेशन वाढवणे आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी अधिक मजबूत करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भ:

- 1) Das, D. (2015). Library automation: An overview. *International Journal of Research in Library Science*, 1(1), 1-5.
- 2) Natarajan, M. (2003). Redesigning library services: Use of library automation. *Library Philosophy and Practice* (e-journal), 7690.
- 3) Jayamma, K. V., & Krishnamurthy, M. (2017). Perspectives of library automation in developing countries: A review. *Asian Journal of Information Science and Technology*, 7(2), 39-45.
- 4) Das, D. (2015). Library automation: The changing scenario of library management. *International Journal of Research in Library Science*, 1(1), 1-9.
- 5) Librarianship Studies. (2020). Library automation: Features and functions. *Librarianship Studies & Information Technology*, online post.
- 6) Vishwakosh, Maharashtra (2019). ग्रंथालय. *Marathi Vishwakosh*.
- 7) Indiatimes Marathi. (2018). ग्रंथालयांची भूमिका मोलाची. *Marathi IndiaTimes News*.
- 8) Tripathi, A., & Jeevan, V. K. J. (2010). Automation in Indian university libraries: Challenges and best practices. *OCLC Systems & Services: International Digital Library Perspectives*, 26(4), 238-249.
- 9) Dr. P. B. Mangla (2019). Reference and Information Sources and Services. New Delhi: Ess Ess Publications.
- 10) Dasgupta, A. (2009). Use of library automation software in India: An overview. *Annals of Library and Information Studies*, 56(3), 172-178.
- 11) Bhattacharyya, G. (2017). Importance of automation for library services. *International Journal of Library Science*, 15(1).
- 12) Mahapatra, P. K., & Chakrabarti, B. (2019). Library automation in India: Prospects and problems. *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, 39(4), 173-178.
- 13) Kumar, K. (1987). Library organization. New Delhi: Vikas Publishing House.
- 14) Dixit, R. (2015). Evaluation of library automation software in academic libraries. *Journal of Library & Information Technology*, 35(2), 82-90.
- 15) Choudhury, G. G. (2018). Digital libraries in India: A review. *SRELS Journal of Information Management*, 55(1), 1-8.
- 16) Surange, S. (2015). Advantages of automation in library management. *International Journal of Library Science and Information Technology*, 1(1), 45-53.
- 17) Singh, S. P., & Krishna, K. M. (2011). Library automation: Analysis and perspectives. *Annals of Library and Information Studies*, 58(3), 229-238.